

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Socjologiczne aspekty badań górnictwa węgla kamiennego

Author: Łukasz Trembaczowski

Citation style: Trembaczowski Łukasz. (2020). Socjologiczne aspekty badań górnictwa węgla kamiennego. W: Ł. Trembaczowski (red.), „Jakość pracy a stan więzi społecznych : monografia poświęcona pamięci prof. Władysława Jachera w dziesiątą rocznicę śmierci”. (S. 223-251). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Łukasz Trembaczewski

Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-8914-3811>

Socjologiczne aspekty badań górnictwa węgla kamiennego

Pod koniec lat 70., zespół pod kierunkiem prof. Władysława Jachera przeprowadził badania skutków wprowadzenia czterobrygadowego systemu pracy w górnictwie węgla kamiennego. Tytuł niniejszego tekstu jest parafrazą tytułu publikacji poświęconej ich analizie (CIARKOWSKI, JACHER i in. 1981). Podobnie jak w innych opracowaniach (WRÓBLEWSKI, 2015), przywołana wyżej monografia służy za punkt odniesienia i źródło inspiracji. Celem niniejszego tekstu jest refleksja nad socjologicznym podejściem do przemysłu ekstraktywnego ze szczególnym skupieniem uwagi na górnictwie węgla kamiennego. Stawiam tezę, że w Polsce ten nurt badań rozwijał się z pewnym opóźnieniem, szczególnie w porównaniu do Wielkiej Brytanii; dziś to opóźnienie ulega dalszemu pogłębieniu. W polskiej socjologii możemy obserwować wręcz spadek zainteresowania tematem w ostatnich latach, czego wskaźnikiem jest niewielka liczba publikacji oraz nieobecność najbardziej aktualnych tematów i kierunków badań nad przemysłami ekstraktywnymi. Niewątpliwy wpływ na ten stan rzeczy może mieć powszechnie diagnozowany kryzys socjologii pracy w Polsce (MROZOWICKI, 2015), a przynajmniej część refleksji nad przemysłem ekstraktywnym prowadzona była pod tym kątem.

Źródłem owego zapóźnienia można poszukiwać zarówno w okresie realnego socjalizmu, jak i w czasie transformacji. Przede wszystkim wynika ono z faktu opóźnienia przemian społeczno-gospodarczych w Polsce w stosunku do krajów Europy Zachodniej, które dużo wcześniej przeszły proces systematycznej likwidacji górnictwa węgla kamiennego. Zainteresowanie zjawiskami restrukturyzacji przemysłu wydobywczego i jego społecznych skutków pojawiło się dopiero w okresie transformacji systemowej. Ponadto czynnikiem o dużym znaczeniu jest polska tradycja badań nad gór-

nictwem, choć o niższym statusie niż „brytyjskie badania nad *mining community*, które stały się w zasadzie *subdyscypliną* socjologiczną” (NAWROCKI, 2006: 49). Nie można nie wspomnieć także o wrażliwości środowisk górniczych na publikacje poświęcone tej tematyce, czego najlepszym przykładem jest opór, jaki do dziś budzi opis zjawiska klientelizmu w górnictwie węgla kamiennego, dokonany przez Kaję GADOWSKĄ (2002).

W artykule przeprowadzona zostaje analiza rozwoju badań socjologicznych nad górnictwem węgla kamiennego w Polsce w odniesieniu do trendów panujących na świecie¹. Jest to, oczywiście, perspektywa selektywna i skażona subiektywnością. Jednakże celem nie jest kompleksowe i wyczerpujące kompendium badań, ale raczej przegląd trendów występujących współcześnie i skłonienie do refleksji nad stanem owych badań w kraju. Wybór górnictwa węgla kamiennego w kontekście analizy badań przemysłów ekstraktywnych jest nieprzypadkowy, bowiem zarówno w Polsce, jak i na świecie, to górnictwu węgla poświęcono największą liczbę publikacji. Jednakże, szczególnie w ostatnich latach, pojęcia badań nad przemysłem ekstraktywnym i badań nad górnictwem węgla przestają być tożsame (PIJPERS 2011, 2014, 2016).

Początki socjologicznych badań nad górnictwem i górnikami

W okresie międzywojennym trudno znaleźć osobne studia czy opracowania socjologiczne poświęcone górnictwu. Górnicy pojawiają się co prawda jako element struktury społecznej w opisie socjograficznym Śląska (RYBICKI, 1938), jednak brakuje studium poświęconego *tout court* górnictwu. Jednocześnie to właśnie wtedy powstaje pierwsza polska monografia społeczności górniczej autorstwa Józefa CHAŁASIŃSKIEGO (1935). Choć studium to nie odnosiło się wprost do problematyki górnictwa, to podejmowało kwestie życia społecznego w zbiorowości górniczej (tytułowa osada „Kopalnia” to Murcki, dziś dzielnica Katowic). Zgodnie ze swoją metodyką opracowania takich monografii, Chałasiński jak w soczewce skupił opis struktury społecznej oraz jej przemian, postaw, dążeń i interesów w kontekście problemów i konfliktów wewnątrz badanej zbiorowości. Dla Murcek takim konfliktem był antagonizm polsko-niemiecki. Górnictwo nie stanowiło bezpośred-

¹ W szczególności obejmuje to badania prowadzone w krajach anglosaskich: Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i Australii.

niego przedmiotu badań, jednakże nie można było pominąć jego wpływu zarówno na stosunki pracy, klasowe i narodowościowe.

W okresie międzywojennym pojawiają się także publikacje poświęcone społecznym problemom górnictwa, jak np. *Akcja społeczno-kulturalna w górnictwie angielskim* Kazimierza KORNIŁOWICZA (1929), jednak trudno zaliczyć je do publikacji socjologicznych.

W okresie realnego socjalizmu znaczenie górnictwa węgla kamiennego wzrosło. Podobnie jak w okresie II RP, eksport węgla stał się głównym źródłem waluty dla odbudowującej się gospodarki. Rozwój górnictwa (powstawanie nowych kopalń, wzrost wydobycia i zatrudnienia w sektorze) trwał bezustannie aż do końca lat 70. Systematycznie też poprawiała się sytuacja materialna górników i rósł prestiż społeczny zawodu (SUTOWSKI, 2015). Znaczenie, jakie miała branża dla kolejnych programów rozwoju przemysłu ciężkiego oraz jako źródła dewiz niezbędnych dla obsługi kredytów zagranicznych, prowadziło nie tylko do propagandowego dowartościowania branży, ale także miało przełożenie na zainteresowanie socjologów. Górnictwo i górnicy stali się przedmiotem badań w ramach rozwijającej się w latach 60. socjologii pracy. Dominujące wtedy podejście systemowe ujmowało zakład pracy jako system społeczny (JACHER, 1988), a zadaniem socjologów pracy było integrowanie pracowników oraz zwiększenie efektywności. Powstały wtedy prace podejmowały problematykę społecznych aspektów rozwoju technologicznego w górnictwie (KRAUS, 1968) oraz wpływu tych przemian na pozycję społeczną górników (STOJAK, 1965), a także szkolenia załóg kopalń w celu zwiększenia wydajności i lepszego wykorzystania nowego parku maszynowego (ŚPIEWAK, 1965a). Analogiczny nurt socjologicznych badań nad górnictwem, inspirowanych systemową koncepcją Talcotta Parsonsa i skupionych na organizacji pracy w kopalniach oraz ich otoczeniu, można zaobserwować w Wielkiej Brytanii dekadę wcześniej (BROWN, 1992). Rozbieżność czasowa publikacji spowodowana była wcześniejszym rozpoczęciem mechanizacji górnictwa (w latach 50. w Wielkiej Brytanii i 60. w Polsce). Wtedy też powstały opracowania poświęcone społecznym aspektom i skutkom wprowadzania nowych technologii wydobycia (TRIST, BAMFORD, 1951). Górnictwo węgla kamiennego było w tych opracowaniach wykorzystywane jako obszar badań nad relacją między nowymi technologiami a ustalonymi stosunkami pracy, grupami koleżeńskimi (brygadami). Wnioski uzyskane w obydwu krajach były podobne: wskazywały na znaczenie struktury zawodowej dla kształtowania norm, postaw i reakcji górników wobec zmian zachodzących w ich zawodzie. Socjologowie nie stronili także od podejmowania kwestii problemowych, w szczególności oporu wobec wdrażanych zmian technologicznych i organizacyjnych (SCOTT i in., 1963). W Polsce przykładem mogą być przywołane na samym wstępie badania zespołu pod kierunkiem Władysława Jachera nad czterobrygadowym systemem

(CIARKOWSKI, JACHER i in., 1981). Krytyczna analiza wprowadzonej zmiany organizacyjnej była nie po myśli ówczesnych władz, które nie chciały przyjąć raportu. Jego publikacja (po pewnych zmianach) możliwa była dopiero w 1981 r. W tym obszarze właśnie ujawniają się rozbieżności pomiędzy polską a brytyjską tradycją. W przeciwieństwie do Polski, gdzie temat konfliktu w zakładzie pracy nie był w zasadzie podejmowany, w brytyjskich badaniach pojawiał się stosunkowo często².

Badania górników z perspektywy socjologii zawodów trwały przez cały okres PRL, głównie za sprawą Śląskiego Instytutu Naukowego. Badacze wywodzący się z tego ośrodka kontynuowali zarówno socjograficzne ujęcie struktury społecznej Górnego Śląska, wraz z opisem jej przekształceń (MROZEK, 1965b), jak i bezpośrednią refleksję nad zmianami pozycji społecznej, przemianami świadomościowymi struktury zawodu górnika czy uczestnictwem w kulturze (ŚPIEWAK, 1965b; WIĘCEK, 1965b, 1970; MROZEK, 1962, 1984; HIBNER, 1984). Badania przeprowadzone przez zespół pod kierunkiem Wandy Mrozek zrealizowano nie tylko w Murckach (nawiązując tym samym do przedwojennych badań Józefa Chałasińskiego), ale również w Czerwionce i Dębieńsku. Zebrany materiał przedstawiony został w pierwszym numerze „Górnośląskich Studiów Socjologicznych” pod red. Pawła RYBICKIEGO (1963). Jest on w zasadzie doskonałym przykładem tematów podejmowanych wokół problematyki górnictwa w Polsce. Przede wszystkim obejmował kwestie charakterystyki załóg badanych kopalń, ale także funkcjonowanie rodzin górników oraz społeczności górniczych. Problematyka załóg odnosi się do socjologii zawodu, jednak drugi z obszarów, wychodząc od problemu górnictwa, przekracza ramy zawodowe.

Rozwój badań nad górnictwem węgla kamiennego w Polsce przed 1989 r.

Badania rodzin górniczych wpisują się w szerszy obszar badań tradycji i kultury społeczności Górnego Śląska oraz wyzwań, jakie dla nich stanowiła industrializacja (BUKOWSKA-FLOREŃSKA, 1987). Rodziny górnicze były analizowane w odniesieniu do dwóch głównych płaszczyzn: śląskiej tradycji oraz lokalności. Studia Wandy MROZEK (1965a), poświęcone rodzinom gór-

² Jest to ciekawostka z punktu widzenia historii idei, gdyż w Polsce pomimo rytualnego odwoływania się do marksizmu, problem konfliktu był w zasadzie nieobecny w analizach, natomiast w Wielkiej Brytanii odwoływanie się do teorii funkcjonalizmu, z jego naciskiem na integrację, nie stało na przeszkodzie analizowaniu napięć i konfliktów wewnątrz systemu zakładu pracy.

niczym, przypominają w swoim kształcie studia nad społecznościami górniczymi prowadzone w Wielkiej Brytanii, a w szczególności klasyczną i założycielską dla nurtu *mining community studies* książkę Normana Dennisa, Fernando Henriquesa i Clifforda Slaughtera *Coal is Our Life* (1956). Pomimo różnic w podejściu teoretycznym dla obu prac kluczowym elementem jest odczytywanie społeczności lokalnych poprzez miejsce pracy (kopalnię), rodzinę, tradycję i stosunki sąsiedzkie. W obydwu pracach dostrzec można obserwacje wzajemnego nakładania się i przenikania tych warstw analizy. Zestawienie tych prac jest pouczające pod wieloma względami. W płaszczyźnie etnograficznej pozwala dostrzec elementy uniwersalne dla osad górniczych – względnie wyizolowanych społeczności, których życie koncentruje się wokół kopalni, a zawód i pozycja społeczna jest reprodukowana w kolejnych pokoleniach – jak i lokalne różnice: konflikt z ludnością napływową („wibusami”), która przyjechała do pracy w kopalni z innych regionów kraju oraz specyfika tożsamości i tradycji lokalnej (co było nieobecne w publikacjach brytyjskich). Praca Wandy Mrozek, poświęcona problematyce środowisk górniczych na Górnym Śląsku, rejestruje również zmiany społeczne zachodzące w owym środowisku, związane z przekształceniami tradycji: początkami zmiany ról kobiecych, pokoleniowym zróżnicowaniem ocen pracy kobiet czy powolnym zanikiem tradycji dziedziczenia roli zawodowej. Ten ostatni proces wiązany był przez autorkę z przekształceniami charakteru pracy górników, która – wraz z postępującą mechanizacją – z zawodu rzemieślniczego ulega zmianie w zawód ogólnodostępny (najlepiej świadczą o tym zgromadzone negatywne wypowiedzi starszych górników na temat skróconego okresu osiągnięcia statusu zawodowego). Nie bez znaczenia były także kwestie „śląskości” zawodu, który w toku zmian (w szczególności napływu „wibusów”) uległ heterogenizacji wraz z odwrotem od górnictwa rodzin śląskich i zanikiem dziedziczności zawodu (MROZEK, 1965a: 198).

Do problematyki śląskości przyjdzie jeszcze powrócić, jednakże trzeba zaznaczyć, że nie tylko do tego regionu ograniczały się socjologiczne studia nad zbiorowościami górniczymi w Polsce. Znaczący wkład wniosło środowisko krakowskie, skupione wokół Kazimierza Dobrowolskiego. „Można w nich odnaleźć szczególną dbałość o ukazanie podłoża historycznego omawianych procesów. W prowadzonej analizie przenikają się sposoby ujmowania rzeczywistości proponowane przez historię, socjologię, etnografię czy nauki ekonomiczne” (NAWROCKI, 2006: 33–34). Zastosowanie tej metodologii można dostrzec w analizach społeczności Libiąża (STOJAK, 1964) i Sierszy (PIETRASZEK, 1961; 1966; 1969). Studium Antoniego Stojaka poświęcone było problematyce integrowania się społeczności lokalnej z ludnością napływową (z terenów Ostrawy), jednakże przede wszystkim problematyce wpływu pracy na kopalni na życie ludności osady (por. NAWROCKI, 2006: 33–34). Niemniej istotna, z punktu widzenia socjologicznego namysłu nad

przemysłem ekstraktywnym, była identyfikacja społecznych oraz kulturowych skutków industrializacji. Antoni Stojak identyfikuje proces przekształcania postaw górników wobec swojej pracy oraz relacji pomiędzy członkami załogi kopalni w kontekście zmiany systemu wydobywania z filarowego na ścianowy. Wykazuje także znaczenia, jakie dla przywiązania do wykonywanej pracy ma sytuacja rodzinna i zasiedziałość górników w zbiorowości lokalnej (najlepsi górnicy to ci, którzy mają własny dom i kawałek ziemi) (STOJAK, 1964: 83–84). Monografia Stojaka posiada także tę zaletę, że rejestruje pewną fazę przekształcania się zbiorowości wiejskiej w miejską. Podobny proces powstawania osady górniczej (na obszarach dawnych wsi) prześledził Edward Pietraszek. Dzięki historycznemu zacięciu wspomnianych autorów, zyskujemy opis przekształceń, jakim podlegały tradycyjne społeczności lokalne pod wpływem rozwijającego się górnictwa węgla kamiennego i napływu robotników do powstałych zakładów pracy. Prace te również mają swoje brytyjskie odpowiedniki, jak na przykład *Masters and Servants* Huw BEYNONA i Terry'ego AUSTINA (1994) – socjologiczno-historyczne studium Durham, wraz z opisem powstawania społeczności górniczej i narodzin ruchu robotniczego. Jednakże tutaj zaobserwować można też zasadnicze różnice między polską a brytyjską tradycją. Polegają one nie tyle na wiejsko-robotniczym charakterze osad w Polsce, w przeciwieństwie do arystokratyczno-chłopskich relacji między właścicielami i robotnikami w Wielkiej Brytanii, ile na zaniechaniu opisów i analizy ruchu związkowego.

Zakres dorobku socjologicznych badań nad zbiorowościami górniczymi należy uzupełnić o studia poświęcone starym dzielnicom przemysłowym. Choć pracom tym bliżej do opracowań systemu normatywnego mieszkańców ubogich dzielnic robotniczych (DUNLOP, YOUNG, 1957) niż typowych badań nad problematyką przemysłów ekstraktywnych, to uwaga, na jaką zasługują, wynika z górniczego (w większości) charakteru badanych osiedli³ (WÓDZ, 1982; 1983; 1985; 1986). Zjawiska patologii zostały zanalizowane w kontekście norm i wartości, relacji przestrzennych i poczucia odrębności oraz przynależności lokalnej mieszkańców (por. NAWROCKI, 2006: 36). Problematyka górnictwa pojawia się w tych studiach głównie w kontekście pracy – rytmu życia przez nią wyznaczanego i szacunku, jakim praca się cieszy w systemie normatywnym mieszkańców. W pracach tych pobrzmiewają wątki specyfiki miast górniczych i przemysłowych w rozumieniu Pawła Rybickiego, który wskazywał na ich specyficzną genezę i początkowo lokalny i wiejski charakter, który – wraz z postępami uprzemysłowienia i urbanizacji – przekształca początkowo homogeniczne zbiorowości o charakte-

³ Do takich należy zaliczyć trzy z badanych dzielnic: Załęże i Bogucice w Katowicach oraz Stare Siemianowice w Siemianowicach Śląskich.

rze społeczności lokalnej w skupiska miejskie o heterogenicznym charakterze (RYBICKI, 1972: 46–51).

Ważnym aspektem badań prowadzonych przed rokiem 1989 była kwestia etosu górniczego. Choć wątki te pojawiały się już we wcześniej przywoływanych pracach (MROZEK, 1956a), to jednak bezpośrednio jako osobny przedmiot refleksji podjęte zostały przy okazji badań zespołu pod kierunkiem Władysława Jachera nad czterobrygadowym systemem pracy (JACHER, 1984). Etos górniczy zrekonstruowany w tym opracowaniu wskazuje na podobieństwa i różnice etosu górnika i etosu robotnika (sensu largo). Wskazując na przekształcenia etosu górniczego po II wojnie światowej w związku z heteronomizacją struktury zawodowej, Jacher zauważa, że napływowi górnicy wnieśli nowe elementy kulturowe do owego etosu (JACHER, 1984: 114). Zidentyfikowane w badaniach elementy etosu okazują się być spójne. Najważniejszą wartością pozostaje rodzina i spokojne życie. Życie rodzinne – pomimo zmian – pozostaje główną osią, wokół której etos ów się ogniskuje. Jednak, jak zauważa autor, zamiast o rodzinie górniczej (jak przed drugą wojną światową) mówić należy raczej o rodzinie górnika. Najważniejszą motywacją pracy pozostaje wynagrodzenie, które pozwala zapewnić środki do życia rodzinie, a duże znaczenie ma współpraca z innymi członkami braci górniczej. Istotne jest poczucie honoru zawodowego, rozumianego jako prestiż i etyka zawodowa osadzona w obyczaju, oraz – pomimo zmian pokoleniowych i społecznych wśród kadr kopalń – ciągłość wartości. Tym samym odnotowane przemiany etosu mają charakter ewolucyjny, a nie rewolucyjny.

Opisane dotąd badania znajdowały swoje odpowiedniki w literaturze brytyjskiej. Pojawić się może pytanie, czy w takim razie można zaobserwować wątki specyficzne dla polskiej i brytyjskiej socjologii przemysłów ekstraktywnych? Do takich badań należy zaliczyć pamiętniki górników, gdyż metoda biograficzna i „konkursy na pamiętniki (...) traktowane są jako swoista specjalność polskiej socjologii” (WŁODAREK, ZIÓŁKOWSKI, 1990: 4). Najważniejsze w tym nurcie badań jest opracowanie biografii górników autorstwa Józefa CHAŁASIŃSKIEGO i Marii ŻYWIŃSKIEJ (1949). Wśród 115 życiorysów, które wpłynęły na konkurs ogłoszony przez Związek Zawodowy Górników w Polsce, ponad 100 stanowiły odpowiedzi górników zatrudnionych przy wydobyciu węgla kamiennego, a ponad 70 z nich pochodziło ze Śląska. Życiorysy owe opisują przełom końca wieku XIX i pierwszą połowę wieku XX. Okres powstania publikacji rzutuje na uwypuklenie wątków klasowych oraz trudnej sytuacji górników przed II wojną światową (dziesięcio- lub dwunastogodzinne dniówki, bezrobocie, redukcje w okresie kryzysu, niewystarczające wynagrodzenie, praca dzieci, często poniżej minimalnego wieku 16 lat). Jednakże obok tych elementów wyraźnie widoczne są niejednokrotnie trudne relacje z górnikami napływowymi z zaboru rosyjskiego i au-

striackiego (gorolami), brak wykształcenia, problemy z alkoholizmem (już u nastoletnich chłopców) oraz opisy życia przemysłowca (szczególnie ciekawy pod tym względem życiorys Boronia) i emigranta. Życiorysy, które stanowić mogą dziś równie dobrze materiał dla historyka, przedstawiają świat górniczy przedwojenny, w pełni tradycyjny. Świat rodzin górniczych, w których zawód ten wykonują całe grupy spowinowaconych ze sobą osób, w których zawód jest dziedziczony przez syna, a pierwszy zjazd do kopalni staje się momentem wejścia w dorosłość. Radość i duma z odziedziczonego zawodu są równie ważnym elementem przebijającym się w analizowanych biografjach, jak opis trudów życia górniczego. Wątkiem poddawanym analizie był stosunek do Niemców, ale przede wszystkim do polskości. Wątki te podejmowane były również w późniejszych publikacjach, odwołujących się do metody biograficznej (GOŁĘBIEWSKI, 1973).

Choć biograficzne opracowania życiorysów i pamiętników górniczych stanowią specyfikę polskiej socjologii, to jednak w literaturze brytyjskiej na uwagę zasługuje dzieło Billa WILLIAMSONA *Class, Culture and Community* (1982). Oryginalność jego podejścia polega na połączeniu metody biograficznej ze szczegółową analizą opisu przemian tradycyjnej społeczności górniczej (Throckley) w oparciu o życiorys dziadka. Williamson wykazywał, jak czynniki ekonomiczne kształtowały życie wioski i jej mieszkańców, a jednocześnie jak górnicy i ich rodziny radzili sobie w tych warunkach. Pod tym względem dzieło Williamsona przewyższa dorobek polskiej socjologii biograficznej. Koncentrując się na przemianach społeczności lokalnej w czasie (czego dopatrzeć też można się w polskich opracowaniach), jednocześnie buduje model społecznej struktury badanej miejscowości. Analiza owej struktury pozwala na zobrazowanie, jak przemiany z poziomu makro (np. upaństwowienie kopalń po II wojnie światowej) przejawiają się w mniejszej skali na poziomie zbiorowości lokalnej.

Podsumowując omówione dotąd wątki, można zauważyć względną odpowiedniość polskiej i brytyjskiej literatury socjologicznej poświęconej górnictwu. Nawet jeśli wątki te pojawiały się w Polsce później (np. z powodu wolniejszego procesu mechanizacji), czy też zyskiwały specyficzny lokalny koloryt (np. nakładanie się rozważań nad społecznością górniczą i śląskością), były one względnie zbieżne. Jednakże już w okresie przed 1989 ujawniają się istotne różnice. Brakło bowiem w polskiej socjologii prac, które dążyłyby do zerwania z wizerunkiem archetypicznego robotnika. Na gruncie brytyjskim na szczególną uwagę zasługuje pod tym względem *Independent Collier* pod redakcją Roydena HARRISONA (1972), gdzie przedstawiony zostaje bardziej złożony obraz tożsamości ekonomicznej górników. Analizując autodefinicję statusu, wykazano rozdarcie górników, którzy postrzegali samych siebie jako odmiennych od innych robotników, a jednocześnie nie mogli przyjąć tożsamości rzemieślnika. Choć podkreślanie wagi robot-

niczego statusu górników w dobie Polski Ludowej nie powinno zaskakiwać, to jednak trzeba postawić pytania o współtworzenie przez socjologów archetypu górnika, którego elementy można dostrzec w myśleniu potocznym nawet dziś. Podobne pytania można stawiać w odniesieniu do uznania rodziny za szczególnie wartościową zarówno w kontekście społeczności górniczych, jak i śląskości. Wartość ta, niewątpliwie ważna, nie jest bowiem wyróżniająca, gdyż w wielu kulturach można dostrzec szczególne znaczenie przypisywane rodzinie. Podobną archetyfizację dostrzec można również w zakresie etosu górniczego (oraz, szerzej, etosu śląskiego), w którym szczególne miejsce przysługuje pracy czy kopalni-żywicielce. Niewątpliwie pewne elementy owej archetyfizacji odnaleźć można także w nieomówionych tu pracach etnograficznych (SIMONIDES, 1988; LIGĘZA, ŻYWIŃSKA, 1964; GERLICH, 2003).

Socjologiczna refleksja nad transformacją i restrukturyzacją górnictwa

Przemiany systemowe w Polsce wpłynęły znacząco na przeformułowanie zainteresowań socjologów górnictwem. Z jednej strony, wielkoprzemysłowa klasa robotnicza stała się tematem ewidentnie *démodé*, a sama socjologia pracy kojarzyła się wielu badaczom z socjologią urzędową minionej epoki (MROZOWICKI, 2015: 17), z drugiej zaś – pojawiły się nowe tematy, związane z przekształceniami społeczno-gospodarczymi. W przypadku przemysłów ekstraktywnych tematem takim stała się restrukturyzacja górnictwa węgla kamiennego oraz związane z tym procesem napięcia społeczne.

W dość rozpowszechnionym w początku lat 90. podejściu socjologów i politologów, podobnie jak w kolejnych programach rządowych, „podkreślono, że podstawowym warunkiem powodzenia procesu transformacji jest reforma górnictwa węgla kamiennego i hutnictwa żelaza i stali” (KOLCZYŃSKI, 1996: 24). Utożsamienie restrukturyzacji górnictwa (oraz hutnictwa) z transformacją społeczno-gospodarczą Górnego Śląska i Zagłębia (albo formalnie: terenów dawnego woj. katowickiego) obecne było w socjologicznej refleksji przez całe lata 90. Na samym początku transformacji elity branżowe postrzegane były w roli hamulcowego zmian, petryfikującego lokalny układ sił. Marek S. Szczepański tak określił jeden z warunków pomyślnej restrukturyzacji systemu wytwórczego w regionie: „W najbliższej perspektywie konieczne jest osłabienie grup lokalnej biurokracji powiązanej przede wszystkim z kompleksem górniczo-hutniczym. Nieodzowne jest pozabawienie tej grupy społeczno-zawodowej i zarazem politycznej możliwości

definiowania i realizowania podstawowych celów i kierunków inwestowania w regionie oraz – a może przede wszystkim – ograniczenie uprawnień redystrybucyjnych” (SZCZEPAŃSKI M., 1991: 390). W kolejnych publikacjach zespół pod jego kierownictwem identyfikował jednocześnie niewydolność kolejnych programów rządowych w zakresie restrukturyzacji, braki elit lokalnych zdolnych do przewyciężenia dominacji obu gałęzi przemysłu ciężkiego oraz postrzegania regionu w kategoriach bazy surowcowej zarówno w perspektywie centralnej (rządowej) jak i lokalnej (branżowej). Stan województwa opisano jako dotknięte klęską ekologiczną z deficytami infrastrukturalnymi i chaotyczną urbanistyką oraz strukturą zatrudnienia o nadmiernej dominacji zatrudnionych w przemyśle. Taka diagnoza stała się punktem wyjścia dla opracowania własnego scenariusza restrukturyzacji regionu oraz skutków potencjalnego niepowodzenia procesów restrukturyzacji (BŁASIAK i in., 1994).

Przedmiotem analiz, podobnie jak w przypadku Wielkiej Brytanii, stały się strajki górników, związane z procesami restrukturyzacyjnymi. Odwołując się do kategorii ludzi zbędnych Stefana Czarnowskiego i ludzi luźnych Stanisława Grodzkiego (1961), autorzy opracowania poświęconego strajkowi z przełomu grudnia 1992 i stycznia 1993 roku zaprezentowali wyniki interdyscyplinarnych badań socjologicznych, psychologicznych i ekonomicznych (SZCZEPAŃSKI M., 1994). Celem opracowania była charakterystyka stanowisk poszczególnych aktorów strajku oraz partii politycznych, a także identyfikacja ich sposobów definiowania sytuacji konfliktowej oraz proponowanych rozwiązań (NAWROCKI, 1994: 52–53). Autorzy wykazali, iż klucz interpretacyjny zależy od deklarowanych wartości i interesów danej frakcji politycznej, a strajki zostały zinstrumentalizowane i wykorzystane w politycznej grze. Zaletą publikacji jest przede wszystkim trafna diagnoza rywalizacji między siłami politycznymi i biurokracją górnictwem o kontrolę nad branżą i synekurami dyrektorskimi bądź o miejsca w radach nadzorczych.

Niewątpliwie nowatorskim rozwiązaniem było spojrzenie na restrukturyzację górnictwa przez pryzmat osobowościowych uwarunkowań. Podejście takie zmusza przede wszystkim do przesunięcia uwagi z twardych danych, dotyczących restrukturyzacji (choć i takich danych w opracowaniu nie brak), na sferę osobowości zaangażowanych podmiotów. Restrukturyzacja jest postrzegana w tym studium jako gra o sumie zerowej, gdyż prowadzona zawsze jest w czyimś interesie i narusza interesy innych aktorów (SZCZEPAŃSKI, 1994: 58). Choć podejście takie dobrze antycypowało oczywisty dziś podział na zwycięzców i przegranych transformacji, to pozwala na obrócenie tego schematu myślowego, gdyż w takim razie powstrzymanie się od restrukturyzacji musiałyby być również w czyimś interesie. Pytanie, czy w takiej sytuacji ostatecznie nie spowodowałyby to upadku całej branży i sumarycznie większej straty wszystkich, prowadzić musi do ponownej

refleksji nad twierdzeniem, iż restrukturyzacja powinna być rozpatrywana w kategoriach gry o sumie zerowej. Dużo ważniejsze jednak jest zwrócenie uwagi na postrzeganie restrukturyzacji przez jednostki, które dotknęła (w kategoriach zagrożenia egzystencjalnego i dyskomfortu psychicznego) oraz identyfikacja relacji między postrzeganiem restrukturyzacji a cechami osobowości nowoczesnej.

Publikacją, która zwróciła uwagę w tym okresie, był *Opel z górnictwem pióropuszem* (SZCZEPAŃSKI M., 1997; 1998; 2002). Monografia w kolejnych wydaniach była poszerzana o nowe treści. W swojej pierwotnej postaci stanowiła omówienie sytuacji województwa, kolejnych programów restrukturyzacyjnych (Markowskiego i Steinhoffa) oraz ocenę kontraktu regionalnego. Analizując społeczną sytuację w górnictwie, autor wskazywał na degenerację ekonomiczną regionu przy jednoczesnym utrzymywaniu 40–80 tysięcy etatów socjalnych w branży, degradację prestiżowo-symboliczną, związaną z upadkiem (wraz z zanikiem przywilejów) narracji promującej górników jako elitę klasy robotniczej, niefunkcjonalne w trakcie transformacji cechy rodzin górniczych (w których mężczyźni byli jedynymi żywicielami rodzin, kobiety najczęściej nie pracowały, a poziom wykształcenia w obu płciach był relatywnie niski) oraz degradację warunków mieszkalno-bytowych. Jednocześnie dysfunkcyjny dla przemian w regionie był, zdaniem Marka S. Szczepańskiego, regionalny układ polityczny, oparty o „kombatantów władzy”. Wniosek płynący z owych analiz wskazuje na pozorne reformy (pudrowanie górnictwa) i odkładanie niezbędnych, radykalnych przekształceń *ad infinitum*, by zachować spokój społeczny i komfort rządu. Obok diagnozy, ważnym elementem był również dekalog restrukturyzacji. Niestety został on sformułowany na dość ogólnikowym poziomie, a niektóre jego punkty (jak np. porządkowanie przestrzeni urbanistycznej czy poprawa warunków środowiskowych) same mogłyby stać się osobnymi programami rozłożonymi na dekady. Kolejne wydania zostały poszerzone o nowsze ustalenia. Ostatnie z wydań (SZCZEPAŃSKI M., 2003) jest nieco eklektyczne w swojej formie, jednak stanowi dobrą kompilację ogólnych wniosków z badań nad procesami przekształceń w branży, prowadzonymi w ciągu drugiej połowy lat 90.

Na uwagę zasługują badania, które dobrze ilustrują pożytki socjologicznego namysłu nad przemysłem górnictwem. Pierwsze z nich, poświęcone było losom życiowym i zawodowym górników odchodzących z kopalń, którzy skorzystali z oferty pakietu socjalnego (SZCZEPAŃSKI M. i in., 1999). Badanie okazało się o tyle cenne, iż demitologizowało sposób wykorzystania odpraw, zarówno w zakresie mitów pozytywnych (tylko nieliczni byli górnicy podejmowali się prowadzenia własnej działalności gospodarczej), jak i negatywnych (zagraniczne wycieczki i nowe samochody nie były głównymi sposobami wydatkowania odpraw). Badanie to wpisuje się w ciąg refleksji nad skutkami restrukturyzacji, jednak – w przeciwieństwie do wcześ-

niejszych opracowań – ma węższy zakres problemowy i sygnalizuje zwrot od ogólnych refleksji nad kierunkiem przekształceń ku badaniom poświęconym bardziej szczegółowym aspektom przebiegu i skutków restrukturyzacji górnictwa. Podobne badanie przeprowadzone zostało przez zespół pod kierunkiem Konrada TAUSZA (2000) i ukazywało poważniejsze skutki zmian (większy odsetek bezrobotnych).

Drugie z przywoływanych przez Marka S. Szczepańskiego badań dotyczyło gminy Miedźna, w której odroczone została likwidacja kopalni „Czczott” (SZCZEPAŃSKI, TYRYBON, 2000). Studium ujawnia obraz społeczności lokalnej pełnej obaw dotyczących przyszłej likwidacji kopalni. Mieszkańcy gminy, szczególnie ci, którzy zatrudnieni byli w górnictwie, postrzegali ową likwidację jako nieszczęście. Pesymizm dotyczący przyszłości gminy przekładał się na ocenę szans młodych mieszkańców. Ciekawostką jest ujawnienie się różnic ze względu na zakorzenienie w społeczności lokalnej, bowiem migrację z gminy rozważało bardzo niewielu mieszkańców, z wyjątkiem wsi Wola, w której większość mieszkańców to dawni „werbusi”. W tym sołectwie, deklaracje wyjazdu składało 3/4 respondentów. Badanie nie tylko stanowi studium przebiegu i skutków restrukturyzacji, ale jest zapowiedzią powrotu do badań nad gminami górniczymi.

Diagnozowana wcześniej dysfunkcyjność elit urzędniczo-branżowych została poddana badaniu pod kątem zjawisk klientelizmu (GADOWSKA, 2002). Wychodząc od teorii funkcjonalno-systemowej Niklasa Luhmanna oraz socjologicznych i antropologicznych koncepcji klientelizmu, autorka poddaje analizie relacje w środowiskach kadry zarządzającej i nadzorującej sektora górniczego oraz aktorów otoczenia politycznego związanego z górnictwem. Przyjmując prawo i pieniądz jako środki międzysystemowej komunikacji, dowodzi, że opóźnienia procesu restrukturyzacji stanowią wynik istnienia sieci oraz relacji klientelistycznych pomiędzy kluczowymi aktorami politycznymi i sektorowymi oraz tzw. klientelizmem masowym. Zaobserwowane zjawiska zgodne są z założeniem o odmiennej racjonalności samoreprodukującego się systemu – rozumianego jako zagęszczenie sieci powiązań w celu zachowania sektora górniczego w możliwie niezmienionej formie – co pozwala na dostęp (nie w pełni kontrolowany) do publicznych funduszy. Ten funkcjonalny dla aktorów podsystemu układ jest dysfunkcyjny dla systemu gospodarczego i politycznego. Oficjalne wynagrodzenia, oraz stwarzane przez sieć kontaktów możliwości ich uzupełniania, sprzyjają zagęszczeniu sieci klientelistycznych. Przejawia się to w powszechnym zwyczaju zasiadania w szeregu ciał doradczych, komisjach oraz zarządach różnych spółek i instytucji publicznych powiązanych z górnictwem. Ten mechanizm czerpania korzyści indywidualnych z gęstej sieci stosunków klientelistycznych musi prowadzić, zdaniem autorki, do dążeń aktorów podsystemu do zachowania *status quo*. Elementem stabilizującym podsystem jest karuzela sta-

nowisk, czyli sieć przepływów pomiędzy kluczowymi stanowiskami w całym podsystemie. Utrata wpływów politycznych nie prowadzi członków sieci do utraty wpływu, ale do przesunięcia na mniej eksponowane i znaczące stanowiska. Dokonana przez autorkę analiza sieciowa danych dotyczących składu osobowego zarządów badanych spółek prowadziła do postawienia tezy o autopoietyczności systemu. Podsumowaniem rozważań była klasyfikacja zaobserwowanych typów klientelizmu zarówno indywidualnego, jak i grupowego.

Naukowa refleksja nad zjawiskiem klientelizmu spotkała się z silną reakcją przedstawicieli badanych środowisk, a nawet jawną niechęcią wobec socjologów i badań społecznych, włącznie z odmowami uczestnictwa w konferencjach.

Choć restrukturyzacja górnictwa połączona z redukcją miejsc pracy w branży trwała przez całe lata 90., to jednak największego przyspieszenia proces ten nabral w latach 1998–1999 wraz z realizacją planu Steinhoffa. W efekcie jego wdrożenia zatrudnienie w górnictwie zmniejszyło się o ponad 80 tysięcy. Tak duża liczba opuszczających branżę budziła obawy o losy reformy. Nie dziwi więc fakt, że w tym okresie najliczniej pojawiają się opracowania poświęcone społecznym skutkom restrukturyzacji. Obok wspomnianych badań w Miedźnej, zrealizowane zostały także – przez zespół pod kierunkiem Kazimierzy Wódcz – szerzej zakrojone badania górników, zrealizowane w siedmiu kopalniach zlokalizowanych w pięciu miastach regionu (WÓDZ, 1997; FALISZEK i in., 2001). Próbę badawczą skonstruowano tak, by uwzględniała trzy grupy respondentów: Ślązaków, Zagłębiaków i osoby napływowe, które przyjechały spoza regionu do pracy w kopalniach (w pierwszym pokoleniu). Odwołując się do koncepcji indywidualnej nowoczesności (INKELES, 1983), badacze dążyli do ustalenia, jakie są predyspozycje psychospołeczne badanych oraz w jakim stopniu mogą ułatwiać lub utrudniać procesy restrukturyzacyjne. Istotnymi czynnikami modyfikującymi były: struktura wartości badanej zbiorowości, poczucie tożsamości regionalnej, etos robotniczy i postawy wobec dokonujących się przemian. W swoim raporcie badacze przedstawili obraz grupy zawodowej nieprzygotowanej do zmian, której przedstawiciele „bezwiednie powielają sposoby myślenia i postępowania znane im z przeszłości” (WÓDZ, 1997: 171). Znaczna część badanych pozostawała bierna wobec nadchodzących zmian, nie dopuszczając myśli o ich realizacji. Ujawniono także różnice pomiędzy trzema wyodrębnionymi grupami, gdyż górnicy pochodzący ze Śląska uznani zostali za grupę najsilniej zakorzenioną w tradycji (niski poziom wykształcenia i kwalifikacji, zasiedziałość w społecznościach lokalnych i tradycyjny stosunek do pracy zawodowej), podczas gdy zagłębiowscy górnicy byli lepiej wykształceni, choć wykazywali najbardziej roszczeniowe postawy. Niezintegrowani ze społecznością lokalną górnicy na-

plywowi byli grupą najbardziej zagrożoną z racji niskich kompetencji i braku wsparcia w środowisku lokalnym.

Późniejsza publikacja pełnych wyników badań (FALISZEK i in., 2001) powstała już w momencie, kiedy zdiagnozowane problemy można było skonfrontować ze skutkami reform. Zbiorowość górników charakteryzowało znaczne poczucie zagrożenia, które nie mogło być zredukowane jedynie do kwestii ekonomicznych, ale było postrzegane jako płynące z zewnątrz. Poczucie bezsilności w połączeniu z brakiem nadziei na przyszłość nie sprzyjało aktywnej facylitacji nadchodzących zmian, a silne poczucie przynależności do grupy zawodowej (i regionalnej w przypadku Ślązaków) prowadziło do reprodukcji orientacji na wzorce osobowe własnego środowiska i wewnątrzgrupowe potwierdzanie własnej niechęci do nadchodzących zmian (FALISZEK i in., 2001: 104).

Opisywane badania umieścić należy w pewnym szerszym kontekście, gdyż podobne studia dotyczące psychospołecznych uwarunkowań i ograniczeń transformacji społeczno-ustrojowej były w latach 90. realizowane na próbach ogólnopolskich (np. MARODY, 1996; MISZAŁSKA, 1996). Z jednej więc strony, badania nad górnikiem i zbiorowościami górniczymi poddanymi wyzwaniu restrukturyzacji wpisywały się w ten trend, z drugiej jednak, czerpały z socjologicznej refleksji nad górnictwem. Odniesienie trendów zachodzących w społeczeństwie globalnym do zbiorowości lokalnej i zawodowej pozwoliło pogłębić te rozważania o wymiar przestrzenny i lokalny. Ukazują one niejednolite rozłożenie kosztów transformacji oraz zróżnicowanie wyzwań, jakie ona za sobą pociąga zarówno na poziomie jednostek, jak i społeczności, których dotyka. Tym samym górnictwo, które znalazło się w centrum socjologicznej refleksji z racji wyzwań restrukturyzacyjnych, pozwoliło na bardziej złożone spojrzenie na ów proces jako przebiegający na różnych poziomach. Co więcej, badania nad górnikiem i zbiorowościami górniczymi podlegającymi procesom restrukturyzacji postawiły te problemy w centrum socjologicznej refleksji nad transformacją ustrojową, mimo że w początkowej refleksji były raczej epifenomenami zjawisk ogólnospołecznych. Nie przeceniając roli socjologicznego namysłu nad górnictwem, można powiedzieć, że współprzyczynił się on do uznania transformacji za problem zarówno ludzi ją współtworzących, jak i nią dotkniętych.

Społeczne skutki restrukturyzacji

Badania gmin górniczych po 1989 r. były relatywnie nieliczne. Jednym z opracowań poświęconych systematycznej likwidacji kopalni w małej miej-

scowości, gdzie była głównym pracodawcą, jest studium Nowej Rudy (STALEWSKI, SZPAK, 2000). Opracowanie jest o tyle istotne, że dotyczy regionu wałbrzyskiego, w którym procesy restrukturyzacyjne przybrały szczególnie radykalną postać, zaś uwaga socjologów zajmujących się badaniami górnictwa i osiedli górniczych koncentrowała się głównie na Górnym Śląsku i Zagłębiu. Analizując rozłożony w czasie proces likwidacji, autorzy doszli do wniosku, iż jest nieefektywny społecznie i ekonomicznie, a środki wydatkowane na ten proces lepiej było alokować w inwestycje produkcyjne.

Chyba najciekawsza praca poświęcona społecznościom górniczym to studium Tomasza Nawrockiego, dotyczące Murcek (NAWROCKI, 2006). Nie jest to pierwsze studium Nawrockiego poświęcone tej zbiorowości, jednak wcześniejsze opracowania powstawały jako próba weryfikacji tez Chałasińskiego na temat antagonizmu polsko-niemieckiego (NAWROCKI, 1998; 2001). W swoim studium Murcek, Tomasz Nawrocki wykorzystał dzieło Józefa Chałasińskiego jako punkt odniesienia dla opisu osady górniczej w procesie przemian. Odwołując się do typu idealnego lokalnej społeczności górniczej M.I.A. BULMERA (1975), autor wykazał zbieżność między opisywaną osadą a typem idealnym: „fizyczna i społeczna izolacja społeczności, ekonomiczna dominacja górnictwa, całościowość stosunków społecznych, silna więź łącząca górników pod ziemią i na powierzchni, zamieszkiwanie osady prawie wyłącznie przez górników i ich najbliższych, a także specyficzny układ stosunków w rodzinie i typowy sposób spędzania wolnego czasu” (NAWROCKI, 2006: 197). Podobne są także zasoby kapitału kulturowego mieszkańców oraz zamknięty charakter lokalnej kultury. Istotną różnicę między typem idealnym a opisywaną zbiorowością dostrzec można w braku konfliktu na linii górnicy–właściciele kopalni i braku wyraźnych liderów związkowych. Przedwojenni właściciele (książeeta Hochberg von Pless) zamiast oskarżeń o eksploatację, stali się mitycznymi figurami troszczącymi się o mieszkańców. Niemniej, zdaniem autora, Murcki przedwojenne mogą zostać uznane za społeczność bliską typowi idealnemu osad górniczych. Bazując na materiale empirycznym, autor analizuje, jak społeczność ta ulegała przekształceniom po drugiej wojnie światowej i jakim zmianom podlegała współcześnie. Najsilniejszymi czynnikami modyfikującymi były, po pierwsze, konflikt z ludnością napływową („gorolami”), co autor wiąże nie tyle z odmiennością kulturową, ile z zamkniętym charakterem osad górniczych, a po drugie – przekształcenie osady w miasto górniczego przedsiębiorstwa.

Ten drugi aspekt związany jest z przekształceniami polityczno-ekonomicznymi po wojnie, a w szczególności z przejęciem własności przez państwo, poddaniu kontroli i upolitycznieniu związków zawodowych, które przestały być kanałem artykulacji interesów pracowniczych, oraz dominacji dyrekcji kopalni jako dysponenta środków deficytowych (np. mieszkań). Nie zmieniło to jednak centralnej roli, jaką w życiu społeczności odgrywała ko-

palnia. Coraz większe zapotrzebowanie na nowe kadry sprzyjało napływowi ludzi spoza Śląska. Konflikt z tą ludnością uległ wygaszeniu, gdyż wielu nowo przybyłych wżeniło się w społeczność lokalną i zasymilowało. Definitywny kres górnictwu charakterowi osady przyniosło połączenie kopalni Murcki z kopalnią w Kostuchnie i stopniowe przeniesienie ciężaru wydobycia poza miejscowość. Kopalnia przestała być obecna w życiu osady. Po transformacji Murcki, które wcześniej włączono do Katowic, stały się ich zieloną, podmiejską dzielnicą, przyciągającą nowych mieszkańców niezwiązanych z górnictwem.

To studium przemian osady górniczej jest niezwykle ważne, gdyż jest próbą przerzucenia pomostu pomiędzy brytyjską szkołą *mining community studies* a polską tradycją badań. Inspirację tą publikacją dostrzec można także u młodszego pokolenia socjologów (KLEKOTKO, 2012). Szkoda, że nie są one liczniejsze.

Niewątpliwie ważnym aspektem socjologicznej refleksji nad górnictwem jest kwestia płci. Refleksja ta przyjmuje dwojaką formę, koncertując się na kobietach zatrudnionych w górnictwie oraz na kobietach w rodzinach górniczych.

Genderowe podejście do problemu górnictwa i restrukturyzacji przebiła się nieco wolniej zarówno w kontekście reform, jak i badań socjologicznych. Choć kobiety zatrudnione na kopalniach na początku transformacji stanowiły 12% zatrudnionych, to jednak nie poświęcano im uwagi takiej samej jak górnikom dołowym. Dopiero po zakończeniu reformy górnictwa z lat 1998–2002 (tzw. reformy Steinhoffa), oferującej szczerze warunki dla odchodzących z kopalń górników, uchwalona została Ustawa o restrukturyzacji górnictwa z 28 listopada 2003 roku oraz towarzyszący jej *Program łagodzenia w regionie śląskim skutków restrukturyzacji zatrudnienia w górnictwie węgla kamiennego 2003*. Ustawa kierowana była przede wszystkim do pracowników powierzchni, wśród których dominowały kobiety. Badanie skutków owej reformy wykazało jej ograniczoną skuteczność. Choć kobiety, które skorzystały z tego programu, ogólnie lepiej radziły sobie na rynku pracy niż te, które opuściły kopalnię przed wprowadzeniem adresowanego do nich pakietu pomocowego, to trudno nazwać program sukcesem, z racji niewielkiej liczby kobiet, które z niego skorzystały (WÓDZ, KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2010: 230–232). Co więcej, badania ukazały sektorowe upośledzenie kobiet w zmaskulinizowanej branży zarówno pod kątem osiągniętych zarobków i przywilejów, jak i pod względem kultury organizacyjnej.

Nie mniej istotnym wątkiem jest refleksja nad genderową rolą kobiet w rodzinach górniczych w kontekście restrukturyzacji. Proces przekształceń stanowił wyzwanie dla tradycyjnych ról męskich (robotnika w męskim zawodzie, żywiciela rodziny) i kobiecych (matki, żony, gospodyni domowej). Restrukturyzacja zatrudnienia w górnictwie węgla kamiennego ukaza-

ła niedziałalność owego modelu (GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, 2001: 96). Koncentracja na życiu domowym i poświęcenie rodzinie w czasie, kiedy mężczyzna był w stanie utrzymać gospodarstwo domowe z pracy na kopalni, miała uboczny skutek w niewielkich aspiracjach edukacyjnych kobiet, upatrujących swojej przyszłości przy boku męża. Zmiany, jakie przyniosła restrukturyzacja i bezrobocie, prowadziły do pauperyzacji tych rodzin, gdyż kobiety, nie posiadając stosownych kwalifikacji i doświadczenia, miały poważne trudności z wejściem na rynek pracy, by zdobyć lub uzupełnić dochody rodziny. Niższemu, niż w innych regionach kraju, wykształceniu kobiet towarzyszyło mniejsze zainteresowanie ofertami aktywizacji zawodowej (GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, 2001: 96–97). Jednakże wraz z postępami procesu restrukturyzacji przekształcała się obiektywna struktura zatrudnienia, co nie zmienia faktu sektoryzacji rynku na branże sfeminizowane i zmaskulinizowane, gdzie górnictwo pozostaje tradycyjnym przykładem tych drugich (KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2011).

Niewątpliwie jednak obok obiektywnych, strukturalnych zmian ważne są zmiany świadomościowe, związane z przekształcaniem się modelu męskości i kobiecości. Badania ujawniają, iż z trzech dających się wyodrębnić modeli, tradycyjny układ ról płciowych (mąż – aktywny zawodowo, jedyny żywiciel; kobieta – dbająca o dom) typowy jest dla najstarszego pokolenia, a nowoczesny (partnerski układ ról oparty na wspólnym zarobkowaniu i podziale obowiązków domowych) dla najmłodszego. Najciekawszym jednak jest zróżnicowany model, nazwany „tradycyjnym-zmodyfikowanym”, charakteryzujący średnie pokolenie, które weszło w dorosłość jeszcze przed przemianami społeczno-gospodarczymi. Model ten obejmuje wymuszoną przez bezrobocie męża (lub jego niskie dochody w nowej pracy) aktywność zawodową kobiety, przy zachowaniu w większości obowiązków domowych sprawowanych wcześniej (KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2011: 37 i n.). Zaobserwowane przemiany uwidoczniają się w coraz mniejszej liczbie czynności przypisanych do określonej roli płciowej, wydłużaniu okresu bezdzietności kobiet, zmniejszeniu separacji mężczyzn od sfery rodzinnej, genderowej neutralności przestrzeni dotychczas tradycyjnie męskich. Nie mniej istotne są zależności między habitusem zawodowym, a rolami płciowymi.

Ważnym aspektem przemian w typowo zmaskulinizowanej branży, jaką jest górnictwo, było pojawienie się kobiecego związku zawodowego. Silne zmaskulinizowanie branży stało się przesłanką do analizy kobiecego ruchu związkowego w branży górniczej w opozycji do branż sfeminizowanych (KAMIŃSKA-BEREZOWSKA, 2013). Przeprowadzone badania ukazały w całej rozciągłości odmienną funkcjonowanie kobiet w ruchu związkowym: zarówno w aspekcie szerszego zakresu podejmowanych problemów (kobiety punkt widzenia w górnictwie właściwie nie był wcześniej w ogóle artykułowany), jak i problemów w zakresie godzenia ról zawodowych i związkowych z ro-

dzinnymi i małżeńskimi. „[P]rzeprowadzone analizy pozwalają stwierdzić, że związkowe struktury kobiece sprzyjają równości płci i tworzą płaszczyznę dla integracji działań ją promujących, a także podważają naturalizowane nierówności w różnych polach aktywności” (KAMIŃSKA-BEREZOWSKA, 2013: 293).

Wątki płci w perspektywie restrukturyzacji i przemian regionu (szero-ko rozumiane) czy konkretnie w odniesieniu do górnictwa (wąsko rozumiane) poddawane były rozważaniom w kategoriach porównań z innymi regionami (WÓDZ, KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2012), przemian cielesności (KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2014) czy analizach trajektorii losów byłych górniczek (WÓDZ, KLIMCZAK-ZIÓŁEK, 2011). Refleksji teoretycznej i badawczej towarzyszyło także nastawienie praktyczne na aktywizację zawodową kobiet w rodzinach górniczych (ZYGUMUNT i in., 2014).

Przywołany powyżej przegląd socjologicznej refleksji nad górnictwem po 1989 r. daleki jest od kompletności. Pominięto w nim zarówno kontynuację wcześniejszych wątków typowych dla socjologii pracy, a związanych z badaniem postaw górników wobec ich zawodu (KLIMIŃSKI, 1991), jak i tradycyjne badania przekształceń rynku pracy (MUSTER, 2011), czy studia nad etosem grup zawodowych, w tym górników (SWADŻBA, 2001; 2010).

Porównanie polskiego dorobku analiz socjologicznych górnictwa z zachodnimi jest trudniejsze niż we wcześniej analizowanym okresie. Odmienność doświadczeń historycznych nakłada się na odmienność perspektyw. Brytyjskie strajki górników z lat 1984–1985 tylko w ograniczonym stopniu dają się zestawić ze strajkami górniczymi lat 90., a w jeszcze mniejszym stopniu z wcześniejszymi ważnymi strajkami roku 1980. Swoją drogą znamienne jest to, że strajki górnicze roku 1980 pomimo swojego znaczenia (utrata dewiz z eksportu węgla była dla ówczesnych władz poważnym problemem) i tego, że śląsko-dąbrowska Solidarność była najliczniejszą w kraju (1,4 mln członków) nie doczekały się swojej socjologicznej monografii, a jedynie publicystycznej (SZCZEPAŃSKI J., 2005). Opracowania takiego doczekały się strajki z początku lat 90. – omówione powyżej.

Zarówno strajki brytyjskie, jak i strajki w Polsce (po 1989) związane były z neoliberalną reformą państwowych kopalń. Podobieństwo jest jednak pozorne, gdyż reakcje na te strajki były silnie zróżnicowane, co doskonale ilustruje zbiór tekstów wydany zaraz po ich zakończeniu, a będący kompilacją komentarzy socjologicznych (i nie tylko), dokonywanych z różnych perspektyw teoretycznych i ideologicznych (SAMUEL i in., 1985). Podobne zestawienie tekstów akademików, które powstały w trakcie strajków, przygotował Huw BEYNON (1985). Obydwie publikacje stanowią przykład z jednej strony dążenia badaczy do ustalenia sensu bieżących wydarzeń, a z drugiej stanowią mogą przykład (przynajmniej w przypadku niektórych z nich) zaangażowanej postawy naukowców, którzy wychodzą poza proste gromadzenie danych i przyjmują bardziej interwencjonistyczną postawę. Tymczasem transforma-

cja ustrojowa w Polsce, w dużym uproszczeniu, oznaczała przyjęcie doktryny neoliberalnej jako wykładni transformacji systemowej od komunizmu do kapitalizmu. Zjawiska, które w krajach zachodnich budziły silny opór społeczny i odczytywane były w zróżnicowany sposób (często krytyczny), w Polsce stanowiły element „nieuchronnych zmian”, które „musiały zajść”, by przekształcić gospodarkę i społeczeństwo z komunistycznego w kapitalistyczne i demokratyczne. Tym bardziej docenić należy krytyczne podejście do sytuacji strajku, jakie przejawiali autorzy polskiego opracowania (SZCZEPAŃSKI M., 1994), jednak trudno uznać je za przejaw interwencji socjologicznej.

W kontekście strajków górniczych trudno też znaleźć polskie odpowiedniki badań nad ich przebiegiem i skutkami dla zbiorowości górniczych, komunikacją wewnątrz zbiorowości czy organizacją dnia codziennego w czasie strajku (WINTERTON J., WINTERTON R., 1989). Brakuje też bezpośrednich socjologicznych badań uczestników strajków (RICHARDS, 1996).

Badania procesów deindustrializacji również przebiegały nieco odmiennie. Nie tylko dlatego, że w Polsce (przynajmniej w latach 90.) termin ten w ogóle nie był obecny, a w powszechnym użyciu była „restrukturyzacja”. Pomimo tego, że w badaniach w Polsce stwierdzano wielokrotnie negatywny odbiór określenia „restrukturyzacja”, jako utożsamianego z niepewnością i bezrobociem (SZCZEPAŃSKI M., TYRYBON, 2000), to źródeł terminu należy poszukiwać w doktrynie neoliberalnej (restrukturyzacja rozumiana jako gwałtowna zmiana aktywów i pasywów w celu podniesienia wartości przedsiębiorstwa), podczas gdy deindustrializacja (która swoją genezę odnajduje już w koncepcji malejącego zwrotu i mechanizacji produkcji) ma szerszy zakres konotacji (likwidacja pracochłonnych przemysłów i miejsc pracy z nimi związanych) i skłania do spojrzenia z perspektywy regionalnej czy krajowej (jak np. *rust belts*). W praktyce zachodzące procesy deindustrializacji względnej (spadek znaczenia dominujących przemysłów w stosunku do nowych gałęzi usługowych) opatrywane były etykietą restrukturyzacji, a więc poprawy sytuacji sektora. To nie tylko terminologiczna gra słów, ale zmiana perspektywy i akcentów w analizie. Restrukturyzacja w centrum stawia analizę wartości ekonomicznej i – w założeniu – jest w długim czasie opłacalna także dla tych jednostek, które poniosą jej bezpośrednie koszty.

Studia prowadzone dwie dekady po zajściu tych procesów w dwóch przemysłowych osiedlach – Ksawera (osiedle pogórnictwa) w Będzinie i Kaufhaus (osiedle pohanictwa) w Rudzie Śląskiej – poddają w wątpliwość owe założenie (WÓDZ K., 2013). Deindustrializacja jest terminem, który koncentruje się na strukturalnych przekształceniach w branżowej strukturze zatrudnienia, ale jednocześnie w badaniach socjologicznych wpisuje się w proces obumierania przemysłowych dzielnic i regionów. Tradycja takich badań jest w Polskiej socjologii obecna (*vide* opisywane w niniej-

szym artykule studia starych dzielnic przemysłowych), choć sam termin nie przyjął się tak powszechnie, jak określenie tej fazy rozwoju jako „poprzemysłowej” bądź „post-przemysłowej”. Co ciekawe, warunki psychospołeczne w zbiorowościach górniczych w Polsce i w Wielkiej Brytanii wydają się być podobne. Jednakże w Polsce dostrzec można nacisk na aspekty modernizacji osobowości, które mają pomóc w pomyślnym przejściu przez restrukturyzację (nawet jeśli autorzy świadomi są ograniczonych możliwości przejścia górników dołowych do kategorii samozatrudnionych), podczas gdy w studiach brytyjskich poddawane analizie są także aspekty strukturalnych ograniczeń, na jakie natrafiają osiedla górnicze – mieszanika społecznych, ekonomicznych i infrastrukturalnych problemów, czyniących z nich wyjątkowo nieatrakcyjne miejsca do inwestowania. Nawet pozytywne nastawienie do zmian i nowoczesna osobowość mieszkańców mogą okazać się niewystarczające do przezwyciężenia tych trudności. Trudno też w polskiej literaturze doszukać się prób wyjścia poza deindustrializację, jak w zbiorze tekstów *Beyond the Ruins* (COWIE, HEATHCOTT, 2003), gdzie autorzy proponują wykroczenie poza tradycyjną dla tej koncepcji problematykę redukcji zatrudnienia, narrację ofiar i nostalgii za minioną świetnością, proponując namysł nad chronologią, pamięcią, relacjami przestrzennymi i związkami między kulturą a polityką w procesie zwanym deindustrializacją (COWIE, HEATHCOTT, 2003: 1–2). Takie podejście pozwala umieścić deindustrializację w kontekście długiego trwania (nawet jeśli autorzy nie wprost się do tego konceptu odwołują) zamiast typowego podejścia od strony przejścia zbiorowości od stanu uprzemysłowienia do stanu postprzemysłowego. Nie odbiła się echem w polskiej socjologicznej refleksji nad górnictwem koncepcja rozpadu połowicznego deindustrializacji (LINKON, 2018) – która w polskich warunkach ciekawie rezonuje z książką WNUKA-LIPIŃSKIEGO (1991) – zwracająca uwagę na otwarty charakter procesu przekształceń, gdyż deindustrializacja – podobnie do odpadów radioaktywnych – ma swój czas rozpadu połowicznego i można zobaczyć jej skutki długo po tym, jak dawne kopalnie przestały istnieć, a górnicy znaleźli nową pracę w innych zawodach. Koncept ten łączy w sobie typowe dla narracji deindustrializacji skupienie na rozpadzie z koncentracją na dziedzictwie.

Problem pogórnicznej spuścizny również jest przedmiotem nieszczerólnie chętnie podejmowanym przez socjologów – łatwiej znaleźć opracowania z obszaru geografii społecznej (LISOWSKA, 2016; LAMPARSKA, 2018). Być może zwrot w kierunku kopalń jako miejsc pamięci (wyłączając kwestię dziedzictwa historycznego Kopalni Wujek) oraz hałd, kominów i szybów wyciągowych jako krajobrazów pamięci dopiero przed nami. Brakuje prac takich jak *Heritage, Community and Place* (DICKS, 2000), poświęconych metamorfizie dawnej kopalni jako miejsca pracy w muzealno-kulturalny obiekt pamięci. Pytania o to kto (współ)tworzy pamięć, jak jest celebrowana, jakie

elementy zachowuje się w pamięci, a jakie z niej wyklucza, nie są – póki co – przez socjologów zajmujących się górnictwem zadawane.

Nowe obszary badań nad górnictwem w naukach społecznych

Starąłem się wykazać, iż socjologiczna refleksja nad przemysłem ekstraktywnym, a górnictwem węgla w szczególności, znajduje się w zapóźnieniu w stosunku do dorobku światowego. Było to spowodowane, po pierwsze, opóźnieniem przemian zachodzących w Polsce (np. procesami mechanizacji a później likwidacji kopalń). Po drugie, pewną wolniejszą i tylko częściową recepcją dorobku brytyjskiego. Po trzecie – polskie badania posiadają jednak swoją tradycję i specyfikę. Przegląd literatury, z konieczności subiektywny i bez pretensji do kompletności, pozwala zauważyć pewien spadek zainteresowania tą tematyką w ostatniej dekadzie, czy nawet w ostatnich dwóch dekadach. Po czwarte – dość łatwo dostrzec, że to śląskie środowisko socjologiczne (zarówno w postaci Śląskiego Instytutu Naukowego, jak i Instytutu Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach) było głównym motorem rozwoju tej problematyki, którą z rzadka tylko podejmowali badacze z innych ośrodków (np. GADOWSKA, 2002), co świadczy o ograniczonym zainteresowaniu problematyką poza regionem. Po piąte – choć obszar zainteresowań socjologów zajmujących się górnictwem w dużym zakresie odpowiadał światowym trendom, to jednak zawsze pozostawały niepodejmowane wątki. Obecnie wątków takich jest więcej, co widać nie tylko w dokonanym przeglądzie literatury brytyjskiej i amerykańskiej. W dobie powszechnie dostępnych baz publikacji i łatwo dostępnych narzędzi statystycznych przedsięwzięcia tego typu stały się powszechną praktyką o ustalonych metodologiach (TRANFIELD i in., 2003). Emrah KARAKAYA i Cali NUUR (2018) w oparciu o 483 wybrane artykuły z lat 2005–2015 z zakresu nauk społecznych, poświęcone górnictwu (z ogółu 9765) opracowali nie tylko geograficzne zróżnicowanie publikacji, ale także usystematyzowali główne współczesne nurty badawcze.

Geograficzne zróżnicowanie potwierdza tezę o zapóźnieniu refleksji nad górnictwem w Polsce, bowiem zaledwie 10 autorów afiliowanych było w polskich jednostkach naukowo-badawczych. W porównaniu do 96 badaczy z Australii, 81 ze Stanów Zjednoczonych i 70 z Wielkiej Brytanii udział polskich autorów jest niewielki. Potwierdzenie mojej tezy o zapóźnieniu socjologicznej refleksji nad górnictwem w Polsce jest dodatkowo ograniczone,

gdyż autorzy przywoływanego opracowania objęli zakresem swego zainteresowania nauki społeczne ogółem, a nie socjologię. Jednak przeglądając wybrane tytuły czasopism z tego okresu, znalazłem polskich autorów zajmujących się górnictwem z perspektywy ekonomicznej, teorii zarządzania oraz polityki, ale żaden z nich nie podejmował problemu w ujęciu socjologicznym. Polskie górnictwo jako przedmiot badania pojawia się w zaledwie 8 artykułach w przeciwieństwie do 52 publikacji na temat górnictwa w Australii. Zaledwie jedną publikację mniej poświęcono górnictwu w Demokratycznej Republice Kongo, a górnictwu w Ghanie – 18 artykułów.

Jednakże to zróżnicowanie geograficzne stanowi tylko pośredni argument, gdyż właściwie w dowolnym obszarze badań wkład polskich socjologów mierzony ilością publikacji w renomowanych czasopismach byłby mniejszy niż w przypadku Stanów Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii, co nie oznacza zapóźnienia polskiej socjologii *en bloc* a spowodowane może być mniejszą liczebnością środowiska.

Dużo ważniejsze jest to, na ile socjologiczne badania problematyki górnictwa wpisują się w najnowsze nurty badawcze. Autorzy opracowania literaturowego wyróżnili 15 wątków tematycznych, z których niektóre wykraczają poza refleksję socjologiczną (np. finansowanie i ceny, czy zrównoważone łańcuchy dostaw). Część wątków dotyka obszarów zainteresowania socjologów tylko częściowo (np. innowacyjność przemysłu ekstraktywnego). Natomiast najciekawsze są te nurty, które stanowić mogą bezpośredni obszar zainteresowania socjologów i rozszerzyć badania nad przemysłami ekstraktywnymi w ramach dyscypliny. Wątki te podejmowane są przez polskich socjologów dość sporadycznie, np. problemy pracownicze (KAMIŃSKA-BEREZOWSKA, 2013), biedaszyby (MRZYGŁOCKA-CHOJNACKA, 2007, 2009) społeczna zgoda na działalność (SZABAN, 2017) czy CSR w górnictwie (JAROSŁAWSKA-SOBÓR, 2014; 2017).

Zakończenie

Pesymistyczna ocena stanu socjologicznych badań nad górnictwem w Polsce byłaby jednak na wyrost. Przede wszystkim dlatego, że trudno mówić o całkowitym odwróceniu czy porzuceniu tej tematyki przez socjologów. Nawet w ostatniej dekadzie, przy relatywnie mniejszej liczbie publikacji, pojawiło się kilka wartych uwagi publikacji, a niektóre z wcześniejszych odbiły się dużym echem w środowisku naukowym i branżowym. Diagnozowane w tekście zapóźnienie ma swoją dobrą stronę także w tym, iż wciąż pozostaje szeroki wachlarz problemów, które można podejmować, stwarza-

jąc tym samym pole dla młodych badaczy. Ponadto trzeba wyraźnie zaznaczyć, że nie ma potrzeby specyficznej subdyscypliny – „socjologii przemysłów ekstraktywnych” – a raczej należy postulować dalszą eksploatację tego nieszczerpanego jak dotąd pokładu. Zaprezentowany w niniejszym tekście przegląd literaturowy obrazuje ewolucję socjologicznych badań nad górnictwem w naszym kraju. Jednocześnie wskazuje także na istotny dorobek, do którego dzisiejsi badacze mogą się odwołać, podejmując tematy, które nie zostały dotąd opracowane. Tradycja badań nad górnictwem jest więc dobrą podbudową ich rozwoju, a takie twórcze korzystanie z tradycji badawczej można już zaobserwować w niektórych pracach (np. NAWROCKI, 2006). Wreszcie, przegląd pokazuje dobitnie, że badania górnictwa, górników i społeczności górniczych stanowią *spécialité de la maison* katowickiej socjologii, którą aktywnie współtworzył prof. Władysław Jacher, sam przyczyniając się do jej rozwoju np. poprzez przywołane wcześniej studium nad systemem czterobrygadowym. Dorobek prof. Jachera, jak i katowickiej szkoły socjologicznej, jest kapitałem, na bazie którego można z nadzieją patrzeć na przyszłość socjologicznych badań nad górnictwem w Polsce w kontekście sprawiedliwej transformacji, przed którą staje branża i region.

Bibliografia

- BEYNON, H., AUSTRIN T., 1994: *Masters and Servants: Class and Patronage in the Making of a Labour Organisation*. London: Rivers Oram.
- BEYNON H. (red.), 1985: *Digging Deeper: Issues in the Miner's Strike*. London: Verso.
- BŁASIAK W., NAWROCKI T., SZCZEPAŃSKI M.S., 1994: *Górny Śląsk 2005. Scenariusz restrukturyzacji*. Kraków–Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury.
- BROWN R.K., 1992: *Understanding Industrial Organisations: Theoretical Perspectives in Industrial Sociology*. London: Routledge.
- BULMER M.I.A, 1975: *Sociological Models of the Mining Community* „The Sociological Review” vol. 23, no. 1.
- BUKOWSKA-FLOREŃSKA I., 1987: *Społeczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- CIARKOWSKI K., JACHER W. i in., 1981: *Socjologiczne aspekty wprowadzania czterobrygadowego systemu pracy w górnictwie węgla kamiennego*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 440. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- CHAŁASIŃSKI J., 1935: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górny Śląsku. Studium socjologiczne*. „Przegląd Socjologiczny” t. 3.
- CHAŁASIŃSKI J., ŻYWIŃSKA M., 1949: *Życiorysy górników*. Warszawa: Wydawnictwo Związku Zawodowego Górników w Polsce.
- COWIE J., HEATHCOTT J. (red.), 2003: *Beyond the Ruins: the Meanings of Deindustrialisation*. Ithaca: Cornell University Press.

- DENNIS N., HENRIQUES F., SLAUGHTER C., 1956: *Coal is Our Life*. London: Travistock.
- DICKS B., 2000: *Heritage Place and Community*. Cardiff: University of Wales Press.
- DUNLOP YOUNG M., 1957: *Family and Kinship in East London*. London: Routledge and Paul Kegan.
- FALISZEK K., ŁĘCKI K., WÓDZ K., 2001: *Górnicy. Zbiorowości górnicze u progu zmian*. Katowice: Śląsk.
- GADOWSKA K., 2002: *Zjawisko klientelizmu polityczno-ekonomicznego. Systemowa analiza powiązań sieciowych na przykładzie przekształceń sektora górniczego w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- GERLICH M.G., 2003: *Rytm i obyczaj. Cztery szkice o tradycyjnej kulturze górniczej*. Zabrze: Muzeum Miejskie w Zabrzu.
- GOŁĘBIOWSKI B., 1973: *Pamiętniki górników*. Katowice: Śląsk.
- HARRISON R., (red.), 1979: *Independent Collier: The Coal Miner as Archetypal Proletarian Reconsidered*. Brighton: Harvester.
- HIBNER P., 1984: *Uczestnictwo w kulturze kategorii zawodowej górników*. W: „Prace z nauk społecznych” nr 15. *Z badań nad problematyką socjologii zawodu*. Red. W. MROZEK. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- JACHER W., 1984: *Refleksje socjologiczne o etosie górnika polskiego*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. XVI.
- JACHER W., 1988: *Metodologiczne problemy badań struktur i procesów społecznych w przedsiębiorstwie*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- JAROSŁAWSKA-SOBÓR S., 2014: *Odpowiedzialna kopalnia. Społeczna Odpowiedzialność Biznesu w polskim górnictwie węgla kamiennego – studium socjologiczne*. Niepublikowana rozprawa doktorska. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- JAROSŁAWSKA-SOBÓR S., 2017: *CSR w polskim górnictwie. Uwarunkowania funkcjonowania i rozwoju*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i zarządzanie” nr 112.
- KAMIŃSKA-BEREZOWSKA S., 2013: *Kobiety w wybranych segmentach polskiego ruchu związkowego a równość płci. Studium z zastosowaniem teorii Pierre’a Bourdieu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- KARAKAYA E., NUUR C., 2018: *Social sciences and the mining sector: Some insights into recent research trends*. „Resources Policy” no. 58.
- KLEKOTKO M., 2012: *Rozwój po śląsku. Procesy kapitalizacji kultury w śląskiej społeczności górniczej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- KLIMCZAK-ZIÓŁEK J., 2011: *Refleksje z badań nad zmianami aktywności zawodowej kobiet i mężczyzn w województwie śląskim*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. 2.
- KLIMCZAK-ZIÓŁEK J., 2014: *Męskie ciało w dyskursie „postrobotniczym”*. W: *O współczesnych praktykach genderyzacji ciała*. Red. K. WÓDZ, J. KLIMCZAK-ZIÓŁEK. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- KLIMIŃSKI B., 1991: *Hierarchia wartości i postawy górników wobec pracy*. W: *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*. Red. W. JACHER. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- KOLCZYŃSKI M., 1996: *Problemy restrukturyzacji Górnego Śląska w świetle postanowień „Kontraktu regionalnego”*. W: *Społeczno-gospodarcze i polityczne konsekwencje restrukturyzacji Górnego Śląska*. Red. J. SZTUMSKI. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- KORNIŁOWICZ K., 1929: *Akcja społeczno-kulturalna w górnictwie angielskim*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego.
- KRAUS G., 1968: *Społeczne aspekty wdrażania postępu technicznego w górnictwie węgla kamiennego*. Katowice–Kraków: PWN.
- LAMPARSKA M., 2018: *Nielegalne górnictwo węgla kamiennego w Katowicach w latach 1929–1933 jako postindustrialne dziedzictwo miasta*. „Acta Geographica Silesiana” t. 12, nr 2.

- LIGEŻA J., ŻYWIŃSKA M., 1964: *Zarys kultury górniczej. Górnicy Śląska, Zagłębie Dąbrowskie*. Katowice: Śląsk.
- LINKON S., 2018: *The Half-Life of Deindustrialization: Working-Class Writing about Economic Restructuring*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- LISOWSKA A., 2016: *Stara Kopalnia Centrum Nauki i Sztuki w Wałbrzychu – przykład rewitalizacji obiektów przemysłowych na cele kulturowe*. „Turystyka Kulturowa” nr 4.
- MROZEK W., 1962: *Zawód górnika w świetle badań socjologicznych*. „Zaranie Śląskie” z. 4.
- MROZEK W., 1965a: *Rodzina górnicza. Przekształcenia społeczne w górnictwie w środowisku górniczym*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. II.
- MROZEK W., 1965b: *Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia PRL. Uwagi wstępne*. W: *Biuletyn nr 51. Materiały z sesji naukowej poświęconej do robkowi województwa katowickiego w Polsce ludowej. Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia*. Red. K. POPIOLEK, H. RECHOWICZ. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- MROZEK W., 1984: *Górnośląska grupa górnicza – jej społeczne cechy i przekształcenia*. W: „Prace z nauk społecznych” nr 15. *Z badań nad problematyką socjologii zawodu*. Red. W. MROZEK. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- MROZOWICKI A., 2015: *Socjologia pracy w Polsce – perspektywy odbudowy subdyscypliny*. „Humanizacja Pracy” nr 1(279), s. 13–27.
- MRZYGŁOCKA-CHOJNACKA J., 2007: *Biedaszybnictwo jako sposób na życie zbiorowości górniczych marginalizowanych społecznie*. W: *Enklawy życia społecznego*. Red. L. GOŁDYKA, I. MACHAJ. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- MRZYGŁOCKA-CHOJNACKA J., 2009: *Strategie adaptacyjne wobec zmiany społecznej. Praktyki społeczne wałbrzyskich biedaszybników*. W: *20 lat polskiej transformacji*. Red. A. ZEŁEK. Szczecin: Wydawnictwo Zachodniopomorskiej Szkoły Biznesu.
- MUSTER R., 2011: *Górnicy z Rudy Śląskiej na tle pracujących mieszkańców miasta*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Sociologica” nr 21.
- NAWROCKI T., 1994: *Gra o węgiel – gra o Śląsk. Regionalne ugrupowania polityczne wobec strajków górniczych z przetomu lat 1992 i 1993*. W: *Górnicy górnośląscy – ludzie zbędni, ludzie źelni?* Red. M.S. SZCZEPAŃSKI. Kraków–Katowice: Andrzej Matczewski Publisher.
- NAWROCKI T., 1998: *Stosunki społeczne w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku: śladami Józefa Chałasińskiego*. W: *Śląsk – Polska – Europa: zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej: X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Red. A. SUŁEK, M.S. SZCZEPAŃSKI. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- NAWROCKI T., 2001: *Śladami Józefa Chałasińskiego. Powrót do osady „Kopalnia” na Górnym Śląsku*. „Opcje” nr 2.
- NAWROCKI T., 2006: *Trwanie i zmiana lokalnej społeczności górniczej na Górnym Śląsku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- PIETRASZEK E., 1961: *Ośrodek górniczy Siersza: 1804–1861–1961*. Kraków: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne. Komitet Obchodu Stulecia Kopalni Siersza.
- PIETRASZEK E., 1966: *Wiejscy robotnicy kopalń i hut: dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierszańskim ośrodku górniczym w XIX i XX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- PIETRASZEK E., 1969: *Wies robotnicza: zarys problematyki socjologicznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- PIJPERS R.J., 2011: *When diamonds go bust: contextualizing livelihood changes in rural Sierra Leone*. „Journal of International Development” no. 23, s. 1068–1079.

- PIJPERS R.J., 2014: *Crops and Carats: Exploring the Interconnectedness of Mining and Agriculture in Sub-Saharan Africa*. „Futures” no. 62(A), s. 32–39.
- PIJPERS R.J., 2016: *Mining, expectations and turbulent times: locating accelerated change in rural Sierra Leone*. „History & Anthropology” no. 27(5), s. 504–520.
- RICHARDS A., 1996: *Miners On Strike: Class Solidarity and Division in Britain*. Oxford: Berg.
- RYBICKI P., 1938: *O badaniu socjograficznym Śląska*. Katowice: Nasza Księgarnia.
- RYBICKI P. (red.), 1963: *Badania nad osiedlami górniczymi*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. I.
- RYBICKI P., 1972: *Spółeczeństwo miejskie*. Warszawa: PWN.
- SAMUEL R., BLOOMFIELD B., BOANAS G. (red.), 1985: *The Enemy Within: Pit Villages and the Miners' Strike of 1984–85*. London: Routledge and Kegan Paul.
- SCOTT W.H., MUMFORD E., MCGIVERING I.C., KIRKBY J.M., 1963: *Coal and Conflict. A Study of Industrial Relations at Collieries*. Liverpool: Liverpool University Press.
- SIMMONIDES D. (red.), 1988: *Górnicy stan w wierzeniach, obrzędach, humorze i pieśniach*. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- STOJAK A., 1964: *Studium o górnikach kopalni „Janina” w Libiążu 1905–1960*. Łódź–Warszawa: PWN.
- STOJAK A., 1965: *Wpływ techniczno-organizacyjnych zmian w kopalni na zmianę pozycji społecznej górnika*. W: *Socjologia zawodów*. Red. A. SARAPATA. Warszawa: Książka i Wiedza.
- SUTOWSKI M., 2015: *Kto rządzi polskim węglem?*. W: *Polski węgiel*. Red. M. SUTOWSKI. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- SWADZBA U., 2001: *Śląski etos pracy. Studium socjologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- SWADZBA U., 2010: *Etos pracy grup zawodowych. Na podstawie badań socjologów śląskich*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, seria nowa, t. 1.
- SZABAN D., 2017: *Gra o węgiel. Socjologiczne uwarunkowania konfliktu wokół planów powstania kompleksu wydobywczo-energetycznego w województwie lubuskim*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- SZCZEPAŃSKI J.J., 2005: *Górniki polski. Ludzie z pierwszych stron gazet*. Warszawa: Iskry.
- SZCZEPAŃSKI M.S., 1991: *Spółeczno-kulturowe uwarunkowania restrukturyzacji Górnego Śląska. W: Restrukturyzacja regionów jako problem współpracy europejskiej*. Red. B. JAŁOWIECKI, A. KUKLIŃSKI. T. 2. Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- SZCZEPAŃSKI M.S. (red.), 1994: *Górnicy górnośląscy – ludzie zbędni, ludzie luźni?*. Kraków–Katowice: Andrzej Matczewski Publisher.
- SZCZEPAŃSKI M.S., 1997: *Opel z górniczym pióropuszem: restrukturyzacja województwa katowickiego 1989–1996*. Wyd. I. Katowice: GiG-Śląsk.
- SZCZEPAŃSKI M.S., 1998: *Opel z górniczym pióropuszem: restrukturyzacja województwa katowickiego i jej społeczne uwarunkowania*. Wyd. II zmienione i poszerzone. Katowice: Śląsk.
- SZCZEPAŃSKI M.S., 2002: *Opel z górniczym pióropuszem: województwa katowickie i śląskie w procesie przemian*. Wyd. III zmienione i poszerzone. Katowice: Śląsk.
- SZCZEPAŃSKI M.S., TYRYBON M., TOMECZEK A., 1999: *Losy zawodowe pracowników kopalń odchodzących z pracy z wykorzystaniem jednorazowych odpraw pieniężnych*. W: *Szkoła eksploatacji podziemnej*. Red. J. KICKI. Kraków: PAN–AGH.
- SZCZEPAŃSKI M.S., TYRYBON M., 2000: *Zagrożona egzystencja, górnicza zbiorowość lokalna wobec restrukturyzacji kopalni*. „Studia Regionalne i Lokalne” nr 4.
- ŚPIEWAŁ F., 1965a: *Przygotowanie człowieka i środowiska do wymagań bezpiecznej i wydajnej pracy w nowoczesnym górnictwie*. W: *Socjologia zawodów*. Red. A. SARAPATA. Warszawa: Książka i Wiedza.

- ŚPIEWAK F., 1965b: *Przemiany świadomości pracowników górnictwa*. W: *Biuletyn nr 51. Materiały z sesji naukowej poświęconej dorobkowi województwa katowickiego w Polsce ludowej. Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia*. Red. K. POPIOLEK, H. RECHOWICZ. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- TAUSZ K., 2000: *Górnicy po odejściu z kopalń. Szanse i bariery*. „Gospodarka Śląska” nr 12.
- TRANFIELD D., DENYER D., SMART P., 2003: *Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review*. „British Journal of Management” no. 14.
- TRIST, E.L.; BAMFORD K.W., 1951: *Some Social and Psychological Consequences of the Longwall Method of Coal-getting*. „Human Relations” vol. 4, no. 1, s. 3–38.
- WIĘCEK J., 1965: *Przemiany w strukturze załóg kopalnianych*. W: *Biuletyn nr 51. Materiały z sesji naukowej poświęconej dorobkowi województwa katowickiego w Polsce ludowej. Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia*. Red. K. POPIOLEK, H. RECHOWICZ. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- WIĘCEK J., 1970: *Przemiany w strukturze załóg dołowych kopalń węgla kamiennego „Murcki” i „Dębieńsko” w latach 1958–1964*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. 8, s. 5–77.
- WILLIAMSON B., 1982: *Class, Culture and Community: A Biographical Study of Social Change in Mining*. London: Routledge and Paul Kegan.
- WINTERTON J., WINTERTON R., 1989: *Coal, Crisis and Conflict: 1984–1985 Miner’s Strike in Yorkshire*. Manchester: Manchester University Press.
- WŁODAREK J., ZIÓLKOWSKI M., 1990: *Teoretyczny i empiryczny status metody biograficznej we współczesnej socjologii*. W: *Metoda biograficzna w socjologii*. Red. J. WŁODAREK, M. ZIÓLKOWSKI. Warszawa–Poznań: PWN.
- WNUK-LIPINSKI E., 1991: *Rozpad połowiczny. Szkice z socjologii transformacji ustrojowej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- WÓDZ J., 1982: *Z zagadnień organizacji życia społecznego w osiedlach. Patologia społeczna w osiedlach*. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- WÓDZ J. (red.), 1983: *Patologia społeczna w starych dzielnicach mieszkaniowych miast Górnego Śląska*. Katowice: Śląski Instytut Naukowy.
- WÓDZ J. (red.), 1985: *Normy społeczne – ład społeczny – patologia społeczna. Na podstawie badań empirycznych w starych dzielnicach miast Górnego Śląska*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- WÓDZ J. (red.), 1986: *Ład społeczny starej dzielnicy mieszkaniowej. Zagadnienia organizacji i dezorganizacji społecznej*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- WÓDZ K. (red.), 1997: *Górnicy wobec wyzwań restrukturyzacji. Raport z badań w województwie śląskim*. Katowice: UNDP.
- WÓDZ K., KLIMCZAK-ZIÓLEK J., 2011: *Restrukturyzacja ekonomiczna w doświadczeniu kobiet zatrudnionych w górnictwie*. W: *Gender w społeczeństwie polskim*. Red. J. STRUZIK, K. WOJNICKA, K. ŚLANY. Kraków: Nomos.
- WÓDZ K., KLIMCZAK-ZIÓLEK J., 2012: *Restrukturyzacja ekonomiczna a podziały społeczne. Na podstawie badań w starych regionach Europy*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne” t. 3.
- WÓDZ K. (red.), 2013: *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie. Restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*. Katowice: Śląsk.
- WRÓBLEWSKI P., 2015: *Strażnicy pamięci. Górnicy KWK „Wujek”. Reminiscencje w 33. rocznicę wydania raportu z badań pt. Socjologiczne aspekty wprowadzenia czterobrygadowego systemu pracy pod kierunkiem Władysława Jachera*. W: *Praca – więź – integracja: wyzwania w życiu jednostki i społeczeństwa: monografia poświęcona pamięci prof. zw. dr. hab. Władysława Jachera*

ra. T. 1: *Praca, przedsiębiorczość, gospodarka oparta na wiedzy*. Red. U. SWADŹBA, B. PACTWA, M. ŻAK. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

ZYGMUNT A., MUSTER R., KŁUJSZO A., TYRYBON M., ZIMOŃCZYK E., 2014: *Model aktywizacji zawodowej i integracji społecznej kobiet w rodzinach górniczych. Poradnik wdrażania*. Katowice: Śląsk.

Sociological aspects of hard coal mining research

Summary

The paper is posits that sociological research on extractive industries (i.e. coal mining) in Poland is lagging behind in comparison to British studies. The article analyses examples of such lagging as well as their potential causes. At the same time, the development of Polish sociological research on coal mining is considered, as well as specific problem areas connected with mining. In particular, these reflections encompass mining communities, the issue of restructuring of the mining industry during the social and economic transformation, as well as the costs incurred by former miners in this process, and, moreover, reflections on the dominant narrative of transformation — in particular, on the preference for restructuration narrative over deindustrialization. The closing section of the article discusses new areas of social sciences research on extractive industries and the consequences and challenges that this will have for Polish sociology.

Keywords: coal mining, restructuration, coal mining communities, extractive industries, Polish sociology, deindustrialization

Streszczenie

Artykuł zbudowany jest na tezie o zapóźnieniu badań socjologicznych nad przemysłami ekstraktywnymi (konkretnie zaś nad górnictwem węglowym) w Polsce w porównaniu do studiów brytyjskich. W tekście poddawane są analizie przykłady takiego zapóźnienia i analizowane potencjalne przyczyny. Jednocześnie rozważany jest rozwój polskich badań socjologicznych nad górnictwem węgla oraz konkretne obszary z analiz związanych z górnictwem. W szczególności refleksje te obejmują społeczności górnicze, kwestię restrukturyzacji górnictwa w trakcie transformacji społeczno-gospodarczej, jak i koszty poniesione w tym procesie przez dawnych górników, a ponadto rozważania nad dominującą narracją transformacji – w szczególności nad przedkładaniem narracji koncentrujących się na restrukturyzacji przed narracją o deindustrializacji. W końcowym fragmencie artykułu poddano pod dyskusję nowe obszary badawcze w zakresie nauk społecznych nad przemysłami ekstraktywnymi oraz konsekwencje i wyzwania, jakie stąd płyną dla polskiej socjologii.

Słowa kluczowe: górnictwo węgla, restrukturyzacja, społeczności górnicze, przemysł wydobywczy, socjologia polska, deindustrializacja

Łukasz Trembaczowski – doktor socjologii, zatrudniony w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jego zainteresowania badawcze obejmują socjologię ekonomiczną, socjologię pracy, socjologię struktur społecznych. Przez wiele lat zajmował się problematyką ryzyka i zaufania. Autor kilkunastu artykułów. Autor i współautor pięciu monografii, w tym m.in. *Zaufanie i ryzyko w doświadczeniu przedsiębiorców* (Katowice 2016). Koordynator naukowy Grupy Badawczej Sprawiedliwej Transformacji na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, a także Zespołu ds. komunikacji wizualnej, designu i sztuki w Obserwatorium Procesów Miejskich i Metropolitalnych.